

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

А. Козаченко, кандидат юридичних наук (Полтавський факультет НЮА України)

Державне право України другої половини XVII – початку XVIII ст.

Дослідження національної держави і права України, що виникли в середині XVII ст. в результаті Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, є одним із пріоритетних напрямків вітчизняної історико-правової науки. У процесі розробки цієї наукової проблеми особливо слід акцентувати увагу на становленні і розвитку провідної галузі права — державного права, котре закріплювало основні інститути Української держави — суспільний та державний лад. Тому предметом розгляду даної публікації стали ті правові джерела, котрі врегульовували найважливіші політичні, економічні та соціальні відносини України у другій половині XVII — на початку XVIII ст.

Слід відмітити, що комплексних досліджень державного права України зазначеного періоду не проводилося. У науковій та навчальній літературі державне право, як правило, згадувалось побічно в контексті висвітлення державного ладу України — Гетьманщини. Першим до проблеми дослідження державного права у середині минулого століття звернувся Л. Окиншевич¹. Останнім часом наукова громадськість мала можливість ознайомитися з публікаціями О. Мироненка, предметом вивчення якого стали україно-російські угоди другої половини XVII — XVIII ст. Такі угоди вчений розглядає як джерело конституційного (державного) права, що мали найвищу юридичну силу для України². Питання про необхідність всебічного досліджен-

¹ Див.: *Окиншевич Л.* Лекції з історії українського права. Право державне. — Мюнхен, 1947.

² Див.: *Мироненко О.* Еволюція вітчизняного конституціоналізму «від Богдана до Івана» (1648–1687) // Вісник Академії Правових наук України. — 1999. — № 3. — С. 45–54; *його ж.* Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського (1687–1764) // Там само. — 2000. — № 1. — С. 82–99.

ня історії державного права України неодноразово порушувалося правознавцями, зокрема автором цієї публікації¹.

Метою даної роботи є характеристика джерел державного права України — Гетьманщини та аналіз передбачених ними норм права, котрі регулювали найважливіші суспільні відносини. Хронологічні рамки дослідження обмежені другою половиною XVII — початком XVIII ст. з огляду на те, що саме тоді Україна мала статус суверенної держави, хоча і поступалася частиною суверенних прав на користь Росії. Отже, в цей період було чинним національне державне право України. До джерел державного права України — Гетьманщини слід відносити козацькі правові звичаї, міждержавні угоди, нормативно-правові акти Української держави. Правові звичаї — «давні права та вольності козацькі» — визнані Українською державою правила поведінки, що регулювали державно-владні відносини. Процес формування козацьких правових звичаїв відбувався впродовж XVI ст. одночасно із становленням військової та соціальної організації низового козацтва — Запорозької Січі. Правові звичаї запорожців визначали права і обов'язки козаків; врегульовували діяльність органів військового управління; військовий, територіальний та судовий устрій². Козацькі звичаї формувалися під впливом особливих соціальних умов — відсутності характерного для того часу поділу суспільства на стани та звичного сімейного укладу; специфічних військово-політичних умов — постійного ведення військових дій, умов міжконфесійного протистояння. Названі обставини сприяли формуванню у запорожців таких демократичних, республіканських інститутів державного права, як виборність, колегіальність, строковість, підконтрольність та підзвітність органів козацького самоврядування³.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. правові звичаї запорожців запозичили реєстрові козаки. Незважаючи на те що військова організація реєстровців мала будуватися на основі нормативних актів польського короля та уряду, керуючись козацькими звичаями, вони скликали загальновійськові та старшинські ради, обирали козацьку старшину, здійснювали судочинство. Проте використання реєстровцями правових звичаїв запорожців не було простим дублюванням.

¹ Див.: «Круглий стіл» Актуальні проблеми українського право- і державотворення // Там само. — 2002. — № 4. — С. 236.

² Див.: Грозовський І. М. Право Нової Січі (1734–1775рр.): Навч. посіб. — Х., 2000. — С. 6.

³ Див.: Чехович В., Усенко І. Звичаєве право // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996. — С. 195.

Реєстрове козацтво змінювало окремі звичаї низових козаків, пристосовуючи їх до власних соціальних умов та військової полково-сотенної організації, впроваджувало не характерні для Запорозької Січі звичаї.

Цілком закономірно, що у процесі творення Української держави у середині XVII ст. генеральний уряд спирався на добре відоме йому, апробовану впродовж тривалого часу систему козацьких правових звичаїв. Таким чином, в перші роки формування Української держави правові козацькі звичаї стали першим і основним джерелом державного права. Норми звичаєвого права визначали права і обов'язки козацтва; врегульовували діяльність загальновійськових та старшинських рад, гетьмана та генерального уряду, полковника та полкового уряду, сотника та сотенного уряду; врегульовували систему козацького судоустрою та основні принципи судочинства¹. Нормами козацького звичаєвого права керувалися гетьман і генеральний уряд при розробці нормативно-правових актів Української держави та укладенні міждержавних угод².

Особливим чином слід виділити таку групу джерел державного права, як міждержавні угоди. Це добре відомі україно-польські угоди: Зборівська угода 1649 р. і Білоцерківська угода 1651 р. та україно-російські угоди: Переяславська угода 1654 та 1659 рр., Московська угода 1665 р., Глухівська угода 1669 р., Конотопська угода 1672 р., Переяславська угода 1674 р., Коломацька угода 1687 р. Ще до утворення Української держави наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. козацтво розглядало угоди з Польщею та іншими країнами як засіб юридичного закріплення власних правових звичаїв. Ураховуючи особливе значення таких угод, реєстровці та запорожці напручували досить чіткий порядок їх укладення, що спирався на тогочасну європейську міжнародну практику³. Порядок укладення міждержавних угод знайшов своє утвердження у правових звичаях і передбачав проходження таких основних договірно-правових етапів: 1) прийняття козацькою радою принципового рішення про укладення угоди; 2) підготовка проекту угоди військовим урядом; 3) узгодження проекту угоди урядовими делегаціями сторін; 4) схвалення угоди козацькою радою; 5) затвердження угоди протилежною стороною. Але з утворен-

¹ Див.: Історія держави і права України: Підручник. – У 2 т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – К., 2003. – Т. 1. – С. 217.

² Див.: Чехович В. Джерела права України – Гетьманщини // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 183.

³ Див.: Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII століття. – К., 1991.

ням Української держави гетьман та генеральний уряд, як правило, порушували передбачений козацьким правом порядок укладення міждержавних угод. Так, Зборівську угоду 1649 р. та Переяславську угоду 1654 р. було схвалено радою старшин, а не загальновійськовою (генеральною) радою. Прийняття всіх наступних україно-російських угод другої половини XVII ст. відбувалося без попереднього прийняття генеральною радою рішення про укладення угоди на неповній загальновійськовій раді за участі в середньому від 2 до 4 тис. спеціально підібраних старшиною «радних» козаків. Усунення загальновійськової ради від процесу укладення міждержавних угод гетьмани та генеральний уряд мотивували необхідністю боротьби з козацькою охлократією. Проте в дійсності за рахунок цього козацька старшина як новий привілейований стан насамперед позбавляла простих козаків можливості брати участь у формуванні одного із основних джерел державного права України. Зборівська угода юридично закріпила за Україною (Військом Запорозьким) статус автономії у складі Речі Посполитої, гетьмана визнала главою автономії, визначила територію Української автономії, визнала привілейоване становище представників козацького стану¹.

Договірні статті між Україною і Росією на основі правових козацьких звичаїв врегульовували відносини між сторонами, а також юридичним чином закріплювали права і вольності козаків, військовий та адміністративно-територіальний устрій, визначали окремі аспекти діяльності генеральної ради, гетьмана, ради старшин, генеральних старшин та полковників.

Однак деякі статті україно-російських угод другої половини XVII ст. (ініційовані старшиною або царським урядом) скасовували чинність окремих норм козацького звичаєвого права — впроваджували нові інститути. Так, Переяславська угода 1654 р. встановила довічний строк гетьманства, а отже, скасувала право генеральної ради усувати гетьмана із займаної посади та чинити над ним суд². А відповідно до ст. 7 Переяславської угоди 1659 р. генеральна рада могла усувати з посади та судити гетьмана лише з дозволу царя³. Стаття 8 цієї угоди заборонила «новокрещеним иноземцам» та представникам будь-яких релігійних конфесій, крім православних, обіймати посади генеральних старшин⁴. Переяславська угода 1674 р. у ст. 12 закріпила за радою

¹ Див.: *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Історія української конституції. — К., 1993. — С. 13–14.

² Див.: *Полное собрание законов Российской империи* (далі — ПСЗРИ). — СПб., 1830. — Т. 1. — С. 326.

³ Див.: Там само. — С. 497.

⁴ Див.: Там само.

старшин право обирати козацьку старшину¹. Цей перелік не варто продовжувати, адже наведеного досить для твердження, що такі документи обмежували суверенні права Української держави та скасовували демократичні норми козацьких правових звичаїв. Кожна із перелічених україно-російських угод другої половини XVII ст. зберігала чинність до прийняття нової угоди. Сторони формально не мали права в односторонньому порядку вносити зміни та доповнення до чинних угод, а також приймати нормативні акти всупереч таким угодам.

Таким чином, порядок прийняття міждержавних угод та їх зміст свідчать про те, що вони мали вищу юридичну силу.

На нашу думку, джерелом державного права слід вважати козацький реєстр 1649 р., який був розроблений на основі Зборівської угоди генеральним урядом під керівництвом гетьмана. Схвалила реєстр рада старшин, що відбулась у Каневі. Незважаючи на те що сейм відмовився затвердити козацький реєстр, його чинність визнавали польський король та уряд².

Реєстр юридично визнавав привілейоване становище козацтва та персонально встановлював належність до цього стану; закріплював посади командного складу війська, які одночасно були і державними урядовцями: гетьмана і генеральних старшин, полковника та полкових старшин, сотника і сотенних старшин; встановлював поділ козацького війська на полки і сотні – військові підрозділи і одночасно адміністративно-територіальні одиниці та визначив їх кількість – 16 полків і 267 сотень³.

До джерел державного права України слід відносити привілейні грамоти короля Яна Казимира 1649 та 1650 рр., прийняті на основі Зборівської угоди, котрі підтверджували права і привілеї козацтва та міщанства, урівнювали в правах православному церкву з уніатською⁴.

Після укладення Переяславської угоди 1654 р. на Україну поширили свою чинність царські грамоти, що містили норми державного права. Це жалувані грамоти Олексія Михайловича 1654, 1659, 1665,

¹ Див.: ПСЗРИ. – 1830. – Т. 1. – С. 973.

² Див.: Шевченко Ф. П. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – джерело історії козацтва на Україні // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2. – С. 30–33.

³ Див.: Реєстра всего Войска Запорожского после Зборовского договора с королем польским Яном Казимиром 1649 г. / Изд. О. М. Бодянским. – М., 1875.

⁴ Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси / Ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 3. – С. 217, 262.

1669, 1672 рр. і жалувані грамоти царів Івана та Петра 1687 року, які отримувало Військо Запорозьке при укладенні україно-російських угод. Так, на підставі Переяславської угоди 1654 р. Олексій Михайлович «жалував» грамоти про привілеї Війська Запорозького, про права і привілеї шляхти, Богданові Хмельницькому на володіння Чигиринським і Гадяцьким староствами, про печатку Війська Запорозького¹. Царські грамоти підтверджували право міст на самоврядування на основі магдебурзького права. 1665 р., наприклад, царські грамоти отримали Київ, Канів, Козелець, Ніжин, Острог, Переяслав, Почеп, Чернігів².

Важливим джерелом державного права були нормативно-правові акти, прийняті вищими органами влади України. Одним із перших відомих юридичних документів Української держави був Статут про устрій Війська Запорозького. На жаль, він не зберігся до нашого часу і судити про нього можна лише на основі згадок в інших джерелах. Зокрема, посилання на Статут знаходимо в універсалах Б. Хмельницького за 1648 та 1650 рр.³ Статут розроблено з ініціативи і за участі гетьмана та прийнято радою старшин наприкінці червня 1648 р. Б. Хмельницький не виносив Статут на розгляд загальновійськової ради, свідомо порушивши козацьке право з тим щоб: 1) подолати охлократично-демократичні настрої козацтва та встановити жорстку державну і військову дисципліну; 2) посилити власну владу. Як справедливо стверджують відомі дослідники України — Гетьманщини В. Смолій та В. Степанков, «настанови «Статей» виходили за межі суто військового статуту»⁴, адже система органів державної влади мала військово-адміністративний характер. Інформація, яку знаходимо про Статті у джерелах, свідчить про те, що цей правовий збірник визначав обсяг повноважень гетьмана, полковників, сотників та інших козацьких старшин. Статті стали першим правовим джерелом Української держави, яке врегульовувало функціонування козацької адміністрації. Слід зазначити, що Статті про устрій Війська Запорозького не набули розвитку. Так, немає відомостей про жоден з гетьманських універсалів, прийнятих після 1650 року, котрий би посилався на цей збірник. Ймовірно, це пояснюється тим, що поступово діяльність козацьких урядів все більше регулюють гетьманські універсали.

¹ Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 477–506.

² Див.: ПСЗРИ. — 1830. — Т. 1. — С. 621–624.

³ Див.: Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657/ Ред. кол. В. Смолій та ін. (Далі — Універсали...). — К., 1998. — С. 81, 110.

⁴ Смолій В. А., Степанов В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 38.

До джерел державного права потрібно віднести і окремі гетьманські універсали, котрі регулювали суспільні відносини, визначали повноваження державних органів, встановлювали форму і розмір податків та мита. На нашу думку, норми державного права безперечно містили лише два гетьманські універсали: 1) універсал, прийнятий у квітні 1654 р., що встановлював норми оподаткування іноземних купців, упроваджував посаду державного дозорця та визначав його повноваження¹; 2) універсал, прийнятий у червні 1657 р. про підтвердження «прав і вольностей» шляхти пінського повіту та визнання діючої системи адміністративних і судових органів². Свідченням вищої юридичної сили цього універсалу є присяга пінської шляхти перед Б. Хмельницьким, складена у Чигирині. Це був єдиний універсал Б. Хмельницького, де він у вступній частині за прикладом монархів користується займенником «ми» і називає себе «генеральним гетьманом його царської милості Військ Запорозьких»³.

Певним результатом розвитку державного права України другої половини XVII – початку XVIII ст. та спробою його систематизації стала конституція Пилипа Орлика 1710 р. — «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького». Конституція проголошувала Україну суверенною державою під протекторатом шведського короля Карла XII, встановлювала «права та вольності» козаків і міщан, визначала кордони України, передбачала республіканську організацію державної влади та діяльність міського самоврядування, встановлювала основні принципи податкової системи, статус столиці України закріпила за містом Києвом⁴. Однак для конституції Пилипа Орлика не були властиві окремі соціальні та юридичні ознаки основного закону. Так, затвердив конституцію шведський король – протектор, а не народ України чи легітимний орган державної влади; конституція зберігала феодально-становий суспільний устрій.

Таким чином, у період панування феодальних суспільних відносин за надзвичайно складних військово-політичних умов і за відносно короткий проміжок часу разом із становленням Української держави відбувся процес формування і розвитку державного права України — Гетьманщини.

Надійшла до редколегії 19.05.04

¹ Див.: Універсали... — К., 1998. — С. 143.

² Там само. — С. 234–235.

³ Там само. — С. 234.

⁴ Див.: *Слюсаренко А. Г., Томенко М. В.* Вказ. праця. — С. 25–37.